

ПРАВОВІ НАСЛІДКИ НЕДІЙСНОСТІ ПРАВОЧИНУ З ПОЗИЦІЇ РЕКОДИФІКАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

LEGAL CONSEQUENCES OF INVALIDITY OF TRANSACTIONS FROM THE POSITION OF RECODIFICATION OF CIVIL LEGISLATION OF UKRAINE

Якубівський І.Є., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті досліджено проблемні питання щодо законодавчого закріплення правових наслідків недійсності правочину, які є актуальними в умовах рекодифікації цивільного законодавства України. Зазначено, що на відміну від багатьох зарубіжних країн, в яких питання правових наслідків недійсності правочинів вирішуються за допомогою інституту безпідставного збагачення, в Україні, як і в багатьох інших країнах пострадянського простору, вирішення цього питання відбувається через механізм реституції. Звернута увага на поширену в судовій практиці України позицію щодо розмежування правових наслідків недійсності правочину та правових наслідків виконання недійсного правочину та висловлено точку зору щодо безпідставності такого розмежування. На основі аналізу низки міжнародних актів уніфікації приватного права (Принципів, визначень та модельних правил Європейського приватного права (DCFR), Принципів міжнародних комерційних договорів УНІДРУА) та коментарів до них зазначено, що вживання в них терміну «реституція» для позначення правових наслідків недійсності договору у вигляді повернення сторін до попереднього становища, є цілком допустимим. Причому реституція в них жодним чином не протиставляється кондикції. На відміну від цього, у вітчизняній доктрині і судовій практиці в контексті способів захисту цивільних прав та інтересів та відповідних позовів реституція і кондикція розмежовуються і розглядаються в якості самостійних цивільно-правових способів захисту. На основі порівняльного аналізу змісту ч. 1 ст. 216 ЦК України та глави 83 ЦК України зроблено висновок, що закріплення в ст. 216 ЦК України норм про двосторонню реституцію як правовий наслідок недійсності правочину є невиправданим, оскільки, з одного боку, це не вносить нічого нового по суті у регулювання питань повернення сторонами недійсного правочину усього одержаного ними за недійсним правочиною у порівнянні із правилами глави 83 ЦК України, але, водночас, створює проблему розмежування реституції і кондикції як способів захисту цивільних прав та інтересів. У зв'язку з цим в контексті рекодифікації цивільного законодавства України запропоновано зміни до ст. 216 ЦК України.

Ключові слова: правочин, договір, недійсність правочину, реституція, кондикція, безпідставне збагачення.

The article examines problematic issues related to the legislative consolidation of the legal consequences of the invalidity of a transaction, which are relevant in the context of the recodification of the civil legislation of Ukraine. It is noted that unlike many foreign countries, in which the issues of legal consequences of the invalidity of transactions are resolved using the institution of unjustified enrichment, in Ukraine, as in many other countries of the post-Soviet space, this issue is resolved through the mechanism of restitution. Attention is drawn to the position common in the judicial practice of Ukraine regarding the distinction between the legal consequences of the invalidity of a transaction and the legal consequences of the fulfillment of an invalid transaction, and a point of view is expressed regarding the groundlessness of such a distinction. Based on the analysis of a number of international acts of unification of private law (Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law (DCFR), UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts) and comments on them, it is indicated that the using of the term «restitution» in them to denote the legal consequences of the invalidity of the contract in the form of a return of the parties to their previous position, is quite admissible. Moreover, restitution in them is in not opposed to unjustified enrichment. In contrast, in the domestic doctrine and judicial practice, in the context of remedies of civil rights and interests and corresponding lawsuits, restitution and unjustified enrichment are distinguished and considered as independent civil-law remedies. Based on a comparative analysis of the content of Part 1 of Art. 216 of the Civil Code of Ukraine and Chapter 83 of the Civil Code of Ukraine concluded that the consolidation in Art. 216 of the Civil Code of Ukraine of the norms on bilateral restitution as a legal consequence of the invalidity of the transaction is unjustified, since, on the one hand, it does not bring anything new in substance to the regulation of the issues of return by the parties of everything received by them under an invalid transaction in comparison with the rules of Chapter 83 of the Civil Code of Ukraine, but, at the same time, creates the problem of distinguishing between restitution and unjustified enrichment as civil-law remedies. In this regard, in the context of the recodification of the civil legislation of Ukraine, changes to Art. 216 of the Civil Code of Ukraine are proposed.

Key words: transaction, contract, invalidity of a transaction, restitution, unjustified enrichment.

Актуальність теми дослідження. Враховуючи прирід цивільних відносин із притаманними їм засадами юридичної рівності, вільного волевиявлення та майнової самостійності учасників, найбільш поширеним видом юридичних фактів цивільного права є правочини. Це безпосередньо відображено у ч. 2 ст. 11 ЦК України [1], в якій першими серед підстав виникнення цивільних прав та обов'язків названо договори та інші правочини. Водночас, для того, аби правочин «спрацював» як юридичний факт, обумовивши настання саме тих цивільно-правових наслідків, на які була спрямована воля сторони (сторін), він має відповідати низці передбачених законом вимог, які прийнято називати умовами дійсності правочину (ст. 203 ЦК України). Відповідно, недодержання стороною (сторонами) в момент вчинення правочину цих вимог має своїм наслідком ненастання тих правових наслідків, яких бажали сторони. Згідно із ч. 1 ст. 216 ЦК України, недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю. Отже, надзвичайно важливими з позиції цивільно-правового регулювання є питання, пов'язані із правовими наслідками недійсності правочину. Як слушно

зазначає В. М. Коссак, без застосування правових наслідків недійсності не можна стверджувати, що досягнута мета захисту порушених прав та інтересів особи, якщо винна особа продовжує володіти та користуватися майном, отриманим на підставі правочину (договору) [2, с. 53]. Практичний зріз цього питання пов'язаний із проблемою обрання ефективного способу захисту прав та інтересів сторони недійсного правочину чи іншої заінтересованої особи, що є надзвичайно актуальним з позиції судової практики.

Аналіз останніх досліджень. У вітчизняній юридичній науці проблеми правових наслідків недійсних правочинів висвітлювали у своїх працях такі науковці, як Я. М. Великанова, І. В. Давидова, В. М. Коссак, О. О. Кот, М. М. Романюк, І. В. Спасибо-Фатєєва, Р. І. Таш'ян та ін. Проте в умовах рекодифікації цивільного законодавства ці питання набувають нового звучання та потребують подальшої теоретичної розробки.

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні теоретичних положень, які можуть бути використані при оновленні ЦК України в частині закріплення правових наслідків недійсності правочинів.

Виклад основного матеріалу. У різних правових системах вирішення питання про правові наслідки недійсності правочину мають свої особливості. Загалом, для країн континентальної Європи це питання вирішується через інститут безпідставного збагачення (*condictio*). У дослідженні К. Цвайгерта та Х. Кьотца стосовно цивільного права таких країн, як Німеччина, Швейцарія, Австрія, зазначено, що норми, які стосуються «реституції безпідставного збагачення», не враховують, чи було зобов'язання первинно недійсним, чи стало таким в подальшому, також немає значення підстава недійсності договору. Всі ці питання стосуються дійсності договорів і тому регулюються у спеціальних розділах цивільних кодексів. Натомість норми, що регулюють безпідставне збагачення, вступають в дію лише після того, коли відповідно до інших норм буде встановлена недійсність основного правочину. Характеризуючи безпідставне збагачення в англо-американському праві, К. Цвайгерт та Х. Кьотц теж розглядають як окремий випадок застосування цього інституту повернення виконаного за недійсним договором, підкреслюючи, що в цих країнах відсутні загальні норми щодо правових наслідків безпідставного збагачення, і вирішення цих питань залежить від виду порушення, що стало причиною недійсності договору [3, с. 334–340].

На відміну від вищенаведеного, в Україні, як і в багатьох інших країнах пострадянського простору, вирішення питання про правові наслідки недійсності правочину відбувається через механізм реституції (лат. *restitutio* – відновлення, повернення), під якою розуміють відновлення юридичного стану, який існував до вчинення правочину, визнаного недійсним судом (оспорюваний правочин) або який є недійсним відповідно до закону (нікчемний правочин) [4, с. 731; 5, с. 187].

Варто звернути увагу на те, що в ЦК УСРР 1922 року [6, с. 684–685] окремих норм про правові наслідки недійсності правочину у вигляді реституції не було. Проте вже в наступній кодифікації цивільного законодавства – ЦК УРСР 1963 року [7, с. 789–791] – у главі 3 «Угоди» з'являється як загальна норма про правові наслідки недійсної угоди (ст. 48), так і низка спеціальних норм про правові наслідки окремих видів недійсних угод. Чинний ЦК України, по суті, продовжив останній підхід, закріпивши на рівні загальної норми ст. 216 та низки спеціальних норм параграфу 2 глави 16 «Правочини» правові наслідки недійсності правочину. Єдине, що у главі 83, присвяченій безпідставному збагаченню, з'явилась норма про субсидіарне застосування норм цієї глави у тому числі до повернення виконаного за недійсним правочинном (п. 1 ч. 3 ст. 1212 ЦК України).

Відповідно до ч. 1 ст. 1212 ЦК України, особа зобов'язана повернути майно і тоді, коли підстава, на якій воно було набуто, згодом відпала.

У літературі до таких випадків, власне, відносять одержання особою майна за недійсним правочинном, тим самим фактично розглядаючи останнє як один із випадків застосування інституту кондикції [8, с. 32–37; 9, с. 157].

Водночас, в контексті способів захисту цивільних прав та інтересів та відповідних позовів реституція і кондикція розмежовуються і розглядаються в якості самостійних цивільно-правових способів захисту [10; 11].

В судовій практиці теж простежується тенденція до розуміння реституції як відносно самостійного способу захисту цивільних прав та інтересів.

Верховний Суд займає позицію, що реституція – це спеціальний зобов'язальний спосіб захисту права власності, який може застосовуватися лише у випадку, коли предмет недійсного правочину станом на час вирішення відповідного питання перебуває в тієї сторони недійсного правочину, якій він і був переданий. Реституція як спосіб захисту цивільного права (частина перша статті 216 ЦК України) застосовується лише в разі наявності між сторонами укладеного договору, який є нікчем-

ним чи який визнано недійсним. Двостороння реституція є обов'язковим наслідком визнаного судом недійсним правочину та не може бути проігнорована сторонами. Тобто при недійсності правочину повернення отриманого сторонами за своєю правовою природою становить юридичний обов'язок, що виникає із закону та юридичного факту недійсності правочину [12; 13].

Викликає інтерес позиція Верховного Суду щодо намагання розмежувати правові наслідки недійсності правочину та правові наслідки виконання недійсного правочину. На це звернута увага в постанові Верховного Суду у справі № 906/1061/20. Відповідно до цієї позиції, до правових наслідків недійсності правочину належить те, що він не створює юридичних наслідків. Окрім цього якщо у зв'язку із вчиненням недійсного правочину другій стороні або третій особі завдано збитків та моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною стороною; правові наслідки виконання двостороннього недійсного правочину охоплюють собою двосторонню реституцію; законом можуть бути встановлені особливі умови застосування наслідків визначених в ст. 216 ЦК або особливі правові наслідки окремих видів недійсних правочинів [12].

Таке розмежування є, на наш погляд, дещо штучним і не ґрунтується на нормах законодавства України. Адже усі згадані Верховним Судом правові наслідки передбачені у ст. 216 ЦК України, яка має назву «Правові наслідки недійсності правочину». Тим паче, що у вищенаведеній постанові Верховний Суд сам зазначає, що наслідками недійсності правочину є поновлення сторін у початковому становищі (двостороння реституція), тобто взаємне повернення переданого за недійсним правочинном, яке може застосовуватися лише тоді, коли майно, передане за правочинном, залишається у його сторони.

Така ж непослідовність позиції Верховного Суду прослідковується і в іншій справі № 925/1276/19. У постанові по цій справі Верховний Суд спочатку наголошує, що за змістом частин першої та другої статті 216 ЦК України правовими наслідками недійсності правочину є реституція (основний наслідок) та відшкодування збитків (додатковий наслідок). Проте далі у цій же постанові сказано про розмежування правових наслідків недійсності правочину (ненастання обумовлених ним юридичних наслідків, відшкодування збитків та моральної шкоди) і правових наслідків виконання недійсного правочину (двостороння реституція) [13].

Щодо кондикції Великою Палатою Верховного Суду неодноразово висловлювалася позиція, що предметом регулювання глави 83 ЦК України є відносини, що виникають у зв'язку з безпідставним отриманням чи збереженням майна і не врегульовані спеціальними інститутами цивільного права. Кондикційні зобов'язання виникають за наявності одночасно таких умов: набуття чи збереження майна однією особою (набувачем) за рахунок іншої (потерпілого); набуття чи збереження майна відбулося за відсутності правової підстави або підстава, на якій майно набувалося, згодом відпала. У разі виникнення спору стосовно набуття майна або його збереження без достатніх правових підстав договірний характер спірних правовідносин унеможливує застосування до них судом положень глави 83 ЦК України [14; 15].

Доволі показовим у вищенаведеній правовій позиції Великої Палати Верховного Суду є те, що для застосування норм глави 83 ЦК України відповідні відносини не повинні бути врегульовані спеціальними інститутами цивільного права. Таким «спеціальним інститутом цивільного права», виходячи з логіки Верховного Суду, станом на сьогодні потрібно вважати, зокрема, передбачену главою 16 ЦК України реституцію як правовий наслідок недійсності правочину. Норми глави 83 ЦК України до відносин щодо недійсних правочинів можуть застосовуватися лише субсидіарно на підставі п. 1 ч. 3 ст. 1212 ЦК України.

Щодо співвідношення реституції і кондикції доволі цікаву позицію висловлено у постанові Верховного Суду у справі № 396/29/17 [16], де зазначено, що системне тлумачення абз. 1 ч. 1 ст. 216 ЦК України та п. 1 ч. 3 ст. 1212 ЦК України свідчить, що: (а) законодавець не передбачив можливість здійснення односторонньої реституції; (б) правила абз. 1 ч. 1 ст. 216 ЦК України застосовуються тоді, коли відбувається саме двостороння реституція; (в) в тому разі, коли тільки одна із сторін недійсного правочину здійснила його виконання, то для повернення виконаного підлягають застосуванню положення глави 83 ЦК України.

Наведена позиція, ґрунтуючись на розмежуванні реституції і кондикції, передбачає застосування норм глави 83 про безпідставне збагачення до недійсних правочинів, виконання за якими здійснено лише однією стороною. Тобто виходить, що норми ст. 216 ЦК України про реституцію підлягатимуть застосуванню лише у разі недійсності двосторонніх договорів, дії з виконання зобов'язань за якими вчинено обома сторонами. Така позиція судової практики виглядає не надто послідовною. Адже вона передбачає застосування різних норм про правові наслідки недійсності односторонніх та двосторонніх договорів, а щодо останніх, крім того, робить різницю між випадками, коли дії з виконання недійсного договору вчинили обидві сторони чи лише одна зі сторін. Видається, що такий диференційований підхід не є правильним і його застосування призводитиме лише до виникнення проблем в самій же судовій практиці.

За таких умов у літературі все частіше почало ставитися питання про відмову від реституції як спеціального механізму приведення сторін недійсного правочину до попереднього стану і регулювання наслідків недійсності правочину через призму інституту безпідставного збагачення [17, с. 58; 18, с. 52]. При цьому в контексті порівняння підходів у національному та іноземному законодавстві зазначається, що реституція як спеціальний наслідок недійсності правочину є «надбанням» радянського права, а в державах Центральної Європи, в тому числі і в Німеччині, функціонує інша модель наслідків недійсності правочину, що пов'язує наслідки недійсності правочину з положеннями про безпідставне збагачення, тобто з кондикцією. Праву іноземних держав невідомий спеціальний спосіб захисту прав сторони за недійсним правочином, яким у нас виступає реституція [19, с. 154; 20, с. 62].

Ця позиція відображена у Концепції рекодифікації цивільного законодавства, якою передбачено, що самостійного аналізу та подальшого наукового обґрунтування потребує питання про визначення наслідків недійсності правочину – чи варто залишити модель реституції, як це передбачено чинним ЦК України, чи доречніше передбачити застосування положень п. 1 ч. 3 ст. 1212 ЦК про безпідставне збагачення. Доцільним є урахування досвіду *DCFR* – ст. II.-7:303 «Наслідки нікчемності або оспорення договору» [21, с. 13, 50-51; 22, с. 454].

Якщо звернутися до ст. II.-7:303 Принципів, визначень та модельних правил Європейського приватного права (*DCFR*) «Наслідки нікчемності чи оспорювання договору», то нею передбачено, що питання про те, чи має будь-яка сторона право на повернення того, що було передано чи поставлено за договором, або за частиною договору, який є нікчемним чи оспореним відповідно до цього Розділу, або виплату грошового еквіваленту, регулюється правилами про безпідставне збагачення (*unjustified enrichment*) [23, с. 234].

Цікаво відзначити, що у коментарі до наведеної норми *DCFR*, який має заголовок «Реституція» (*Restitution*), зазначено, що ця стаття в принципі визнає, що реституція виконань (*restitution of performances*), наданих за недійсним договором, може бути доступною, але посиляється на норми про безпідставне збагачення для детального регулювання [23, с. 235].

В іншому документі з уніфікації приватного права – Принципах міжнародних комерційних договорів УНІДРУА (*Principles UNIDROIT*) – правові наслідки оспорювання договору визначені у ст. 3.2.15, яка має назву «Реституція» (*Restitution*). Цією статтею передбачено, що у разі оспорювання будь-яка зі сторін може вимагати повернення всього, що вона поставила за договором, або тієї його частини, від якої відмовилася, за умови, що така сторона одночасно здійснює повернення всього, що вона отримала за договором, або тієї частини, від якої відмовилася. Якщо реституція в натуральній формі неможлива або не є доречною, там, де це розумно, повинна бути здійснена грошова виплата [24, с. 118].

Отже, як можна побачити зі змісту наведених міжнародних актів уніфікації приватного права та коментарів до них, вживання терміну «реституція» для позначення правових наслідків недійсності договору у вигляді повернення сторін до попереднього становища, є цілком допустимим. Причому реституція жодним чином не протиставляється кондикції, як це часто має місце у вітчизняній доктрині та судовій практиці. Застосування правил про безпідставне збагачення до повернення сторін недійсного договору в попередній стан обумовлене значною мірою тим, що в цивільному законодавстві більшості європейських країн відсутні спеціальні норми, які регулюють правові наслідки недійсності правочину. В Україні ж, як і в багатьох пострадянських країнах, такі норми передбачені. І в цьому відношенні постає питання про те, яка з цих двох моделей є більш ефективною, насамперед, з позиції правозастосування.

З одного боку, закріплення поряд із загальними нормами про безпідставне збагачення спеціальних норм про правові наслідки недійсності правочину у главі ЦК України, присвяченій правочином, з позиції правозастосування є більш складним варіантом, оскільки перед судом щоразу поставитиме питання вибору правової норми, яка підлягатиме застосуванню у конкретній ситуації. Водночас, перевагою такого підходу є те, що потенційно він дозволяє конкретизувати та деталізувати загальні норми про безпідставне збагачення, так би мовити, максимально адаптувавши їх саме для вирішення питань, пов'язаних із поверненням сторін недійсного правочину до попереднього становища. І в цьому відношенні доречним буде питання про те, чи передбачають насправді норми ст. 216 ЦК України про реституцію таку конкретизацію і деталізацію у порівнянні із загальними нормами глави 83 ЦК України, яка, власне дозволила би виправдати доцільність існування таких норм у ст. 216 ЦК України? І відповідь на це питання, швидше за все, буде заперечною.

Правило про двосторонню реституцію, сформульоване в абз. 2 ч. 1 ст. 216 ЦК України, з одного боку, та правила про повернення безпідставно набутого майна, передбачені ст. 1213 ЦК України, з другого боку, по своїй суті є доволі схожими. З іншого боку главою 83 ЦК України врегульовано низку питань, які у ст. 216 ЦК України не вирішені, взагалі. Йдеться про відшкодування доходів від безпідставно набутого майна, відшкодування витрат на його утримання тощо. Тобто виходить, що норма ст. 216 ЦК України, де факто не вносить нічого нового у регулювання питань повернення сторонами недійсного правочину усього одержаного ними за таким правочином у порівнянні із положеннями глави 83 ЦК України. Тобто, якщо припустити, що у ЦК України у главі про правочини буде відсутня норма про реституцію, і повернення сторонами виконаного за недійсним правочином відбуватиметься за правилами про кондикцію, по суті це нічого не змінить – кожна сторона буде зобов'язана повернути другій стороні отримане в натурі, а в разі неможливості такого повернення в натурі – відшкодувати вартість отриманого.

Сказане, власне, дуже добре підтверджує наведена вище постанова Верховного Суду у справі № 396/29/17.

В цій справі апеляційний суд, встановивши, що договір купівлі-продажу нежитлової будівлі не був нотаріально посвідчений, задовольнив позовну вимогу про стягнення грошових коштів у розмірі 147 250 грн на підставі статті 216 ЦК України, тобто в порядку реституції. У свою чергу, Верховний Суд, наголошуючи на розмежуванні випадків, коли застосовується реституція, а коли – кондикція, зазначив, що апеляційний суд неправильно застосував ч. 1 ст. 216 ЦК України, оскільки кошти слід стягувати згідно ст. 1212 ЦК України, але зробив правильний висновок про задоволення позову. Відтак, Верховний Суд своєю постановою змінив лише мотивувальну частину рішення апеляційного суду.

Тобто в наведеній справі Верховний Суд погодився із вирішенням спору по суті – щодо повернення стороною недійсного договору отриманих від другої сторони коштів, проте не погодився із правовою підставою такого повернення, вважаючи що такою має бути норма ст. 1212 ЦК України про кондикцію, а не норма ст. 216 ЦК України про

реституцію. Подібних проблем у судовій практиці можна було би уникнути, якби ЦК України чітко регулював питання повернення сторонами виконаного за недійсними правочинами через механізм кондикції.

Висновки. Закріплення в ст. 216 ЦК України норм про двосторонню реституцію як правовий наслідок недійсності правочину, принаймні в чинній редакції, є невідповідним, оскільки, з одного боку, це не вносить нічого нового по суті у регулювання питань повернення сторонами недійсного правочину одна одній усього одержаного ними за недійсним правочином у порівнянні із правилами глави 83 ЦК України, але, водночас, створює проблему розмежування реституції і кондикції як способів захисту цивільних прав та інтересів. У зв'язку з цим можна запропонувати в процесі рекодифікації цивільного законодавства України у ст. 216 ЦК України, замість існуючої на даний час норми абз. 2 ч. 1 про двосторонню реституцію закріпити норму, яка би містила відсилання до положень глави 83 ЦК України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
2. Коссак В. М. Реституція і кондикція як способи захисту майнових прав. Проблеми цивільного права та процесу : тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 98-й річниці від дня народж. О. А. Пушкіна (м. Вінниця, 19 трав. 2023 р.). Вінниця : ХНУВС, 2022. С. 52–57.
3. Zweigert K., Kötz H. Einführung in die Rechtsvergleichung auf dem Gebiete des Privatrechts. Tübingen: Paul Siebeck, 1984. 442 s.
4. Енциклопедія цивільного права / Ін-т держ. і права ім. В. М. Корецького НАН України; відп. ред. Я. М. Шевченко. Київ: Ін Юре, 2009. 952 с.
5. Давидова І. В. Особливості двосторонньої реституції як наслідку визнання право чину недійсним за цивільним законодавством України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2013. Випуск 23. Частина I. Том 1. С. 186–189.
6. Цивільний кодекс Української СРР 1922 року. *Кодифікація цивільного законодавства на українських землях. Т. 2. / за ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука*. Київ: Правова єдність, 2009. С. 680–733.
7. Цивільний кодекс Української РСР 1963 року. *Кодифікація цивільного законодавства на українських землях. Т. 2. / за ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука*. Київ: Правова єдність, 2009. С. 777–910.
8. Берестова І. Е., Бобрик В. І. Набуття, збереження майна без достатньої правової підстави в підприємницькій діяльності (питання теорії і практики): монографія / за ред. О. Д. Крупчана. Київ: КВІЦ, 2006. 150 с.
9. Отрадна О. О. Недоговірні зобов'язання в цивільному праві України: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 240 с.
10. Романюк Я. М., Майстренко Л. О. Реституція, ввідикація, кондикція, відшкодування шкоди: окремі аспекти співвідношення та розмежування. *Вісник Верховного Суду України*. 2014. № 9 (169). С. 22–34.
11. Романюк Я. М., Майстренко Л. О. Реституція, ввідикація, кондикція, відшкодування шкоди: окремі аспекти співвідношення та розмежування. *Вісник Верховного Суду України*. 2014. № 10 (170). С. 22–31.
12. Постанова Верховного Суду у складі суддів об'єднаної палати Касаційного господарського суду від 03 грудня 2021 року у справі № 906/1061/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103561885>
13. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 09 вересня 2021 року у справі № 925/1276/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99612754>
14. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 20 листопада 2018 року у справі № 922/3412/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78297802>
15. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13 лютого 2019 року у справі № 320/5877/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80081120>
16. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 27 листопада 2019 року у справі № 396/29/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86400669>
17. Великанова М. М. Правові наслідки недійсності правочинів: реституція чи кондикція? *Нове українське право*. 2023. № 1. С. 54–59.
18. Романюк Я. М. Цивільно-правові наслідки визнання правочину недійсним: чи потрібні зміни? *Нове українське право*. 2023. Вип. 1. С. 48–53.
19. Таш'ян Р. І. Недійсність правочинів та її правові наслідки у цивільному праві Німеччини. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 1 (88). С. 152–160.
20. Таш'ян Р. І. Реституція у цивільному праві країн англо-американської правової системи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2017. № 27. С. 60–63.
21. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2020. 128 с.
22. Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу: монографія / за заг. ред. Н. С. Кузнєцової, 2-ге вид., доп. і перероб. Одеса: Видавничий Дім «Гельветика», 2022. 908 с.
23. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR): Articles and Comments / Edited by Christian von Bar, Eric Clive and Hans Schulte-Nölke. 1604 p. URL: https://www.ccbe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/EUROPEAN_PRIVATE_LAW/EN_EPL_20100107_Principles_definitions_and_model_rules_of_European_private_law_-_Draft_Common_Frame_of_Reference_DCFR.pdf
24. UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts: 2016 edition / International Institute for the Unification of Private Law (UNIDROIT). Rome, 2016. 460 p. URL: <https://www.unidroit.org/english/principles/contracts/principles2016/principles2016-e.pdf>